

Hechter'in İç Sömürgecilik Kuramı ve Bangladeş'in Bağımsızlık Süreci: Çevre'nin Ulusal Kimlik İnşası

Uğur Pektaş*

Özet

1947 yılında Hint alt kıtasında yaşayan Müslümanlar için bir vatan sloganıyla kurulan Pakistan, bağımsızlığının ilk yıllarında zor zamanlar geçirmişse de özellikle 1950'lilerin sonunda ve 1960'ların ilk yıllarında önemli bir sanayileşme hamlesi gerçekleştirmiştir. Ancak bu dönemde Doğu Pakistan'da yaşayan Bengalliler bu kalkınma sürecinden yeteri kadar yararlanamamıştır. Batı Pakistan'ın ekonomik gelişmesi Doğu Pakistan'ın iç sömürge haline getirilmesi ile finanse edilmiştir. Bu dengesiz kalkınma ve sömürü ilişkisi, Bengal halkının kendini tanımlarken kullandığı Müslüman sıfatını ikinci plana atmasına ve Bengal ulusal kimliğinin ön plana çıkmasına yol açmıştır. Çünkü sömürü ilişkisini gerçekleştiren merkez, İslam vurgusunu kullanarak parçalı toplumsal yapıyı bir arada tutmaya ve sömürü ilişkisini devam ettirmeye çalışmıştır. Bu bağlamda çalışmada Soğuk Savaş döneminde post-kolonyal bir devletten ayrılarak bağımsızlığını elde eden ilk devlet olan Bangladeş'in bağımsızlık süreci ve Bengal ulusal kimliğinin gelişimi Michael Hechter'in İç Sömürgecilik kuramı vasıtası ile açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

İç Sömürgecilik, Michael Hechter, Pakistan'ın bölünmesi, Bangladeş.

* Araştırma Görevlisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Bölümü
upektas@ankara.edu.tr
(orcid.org/0000-0001-7016-4797)
Makale geliş tarihi : 22.12.2017
Makale kabul tarihi : 14.12.2018

Hechter's Theory of Internal Colonialism and the Process of Bangladesh's Independence: The Construction of the Other's National Identity

Abstract

In the year 1947, Pakistan gained independence using a motto that "a country for the Muslim lives in Indian sub-continent". Pakistan went through hard times during first few years of its independence but carried out a significant industrialisation thrust especially at the end of 1950s and first years of 1960s. However, Bengalis living east part of Pakistan did not utilise enough of the development in this period. The economic development of Western Pakistan was financed with making East Pakistan like a internal colony. This uneven development and exploitation relation caused Bengali people to push their Muslim identity into the background and to take their Bengali national identity to forefront. Because the center used emphasis of Islam as a tool to hold fragmented social structure so that it could maintain the relation of exploitation. Within this context in the research, the process of independence of Bangladesh, which is the first state that gained independence from a post-colonial state during the Cold War period, and development of Bengali national identity will try to be explained with the help of Michael Hechter's theory of Internal Colonialism.

Keywords

The Internal Colonialism, Michael Hechter, break up of Pakistan, Bangladesh.

Giriş

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Doğu Bloğu'nun parçalanması sonucu pek çok devlet ortaya çıkmıştır ancak post-kolonyal devletler arasında içinden başka bir ulus-devlet çıkan ilk devlet Pakistan olmuştur.¹ İngilizlerin Hint alt kıtasındaki sömürge yönetimini son vermesiyle *British Raj*², Hindistan ve Pakistan devletleri arasında paylaşıldı.³ Bu gelişme öncesinde Hindistan Ulusal

¹ İftikhar H. Malik, "The State and Civil Society in Pakistan: From Crisis to Crisis", *Asian Survey*, 36 (7), 1996.

² İngilizlerin Hint alt kıtasındaki yönetimini nitelendirmek için kullanılan kavram.

³ Bruce Riedel, *Kıyametin Eşiğinde: Amerika, Hindistan ve Pakistan Sarmalı*, Çev. Arzu Birkan, İstanbul: Matbuat, 2014, ss. 50-51.

Kongresi (*The all Indian National Congress-INC*), Hindistan Müslüman Birliği'nin (*the Muslim League-ML*) Müslümanlar için ayrı bir devlet talebini sürekli reddetmişti. Bu süreçte ML lideri Muhammed Ali Cinnah, "İki Ulus Teorisi"ni ortaya atmıştı. Söz konusu teoriye göre, Hint alt kıtasında yaşayan Müslümanlar ve Hindular iki ayrı ulusu oluşturmaktadır.⁴ Jinnah bu ayrımında ulus kavramının esas bileşeni olarak etnik köken, dil veya kültür yerine dini kullanmıştır.⁵ Hint alt kıtasının taksimi sonucu, Müslümanların çoğunlukta olduğu Doğu Bengal ve Hint alt kıtasının kuzey batı toprakları Pakistan adını aldı. Dolayısıyla, Pakistan devletinin ortaya çıkışında İki Ulus teorisi oldukça önemlidir. Pakistan'ın var oluş sebebi, Hint alt kıtasında yaşayan Müslümanlar için bir vatan oluşturmaktır. Bu doğrultuda Bengalliler'in önce özerklik istemesi ve sonra bağımsızlığa gidişi, Pakistan için bir toprak ve nüfus kaybı olmaktan çok daha büyük bir anlama sahiptir.

Pakistanlı yöneticiler, ülkenin çeşitli etnik ve kültürel gruplardan oluşan heterojen yapısından her zaman kaygı duymuşlardır. Pakistan kurulduğunda ülkede altı büyük etnik grup vardı: Bengalliler, Pencaplılar, Sindliler, Paştunlar, Beluçlar ve Muhacirler. Etnik açıdan heterojen bir yapıya sahip olan söz konusu dönem Pakistan toplumunda bugün de olduğu gibi çoğunluğu Müslümanlar oluşturmuştur. Ancak nüfusun kabaca beşte biri Şii mezhebine mensuptur. Büyük çoğunluk ise Sünni'dir.⁶ Pakistanlı elitlerin ve ordunun, demokrasiye ve anayasal yönetime duyduğu ilgisizlik, bu heterojen yapıdaki çeşitli etnik ve kültürel grupların ana akım siyasi ve ekonomik kurumlara katılımına müsaade etmemiştir. Bu heterojen yapıya uygun bir konsensüs ortamı oluşturmak yerine, tüm grupları içine alan Pakistan kimliğini etnik açıdan oldukça çeşitlilik gösteren bir topluma benimsetmeye çalışmıştır.⁷ Günümüz Pakistan'ı Belucistan bölgesinde ayrılıkçı Beluçların isyanları ile mücadele etmektedir. Ancak, ayrılıkçı gruplar ile mücadele Pakistanlı yöneticilerin ilgilenmek zorunda olduğu bir sorun olarak 1960'lardan günümüze devam etmektedir. Bu çalışmada söz konusu durumun yol açtığı ilk kırılma olan Doğu Pakistan'ın Bangladeş adı ile bağımsız olması süreci ele alınacaktır. Doğu Pakistan'da yaşayan insanların grup dayanışması şeklinde birlikte hareket ederek bağımsızlık elde etmesi ve Bengal ulusal kimliğinin oluşması süreci Michael Hechter'in İç Sömürgecilik (*the internal*

⁴ Stephen Philip Cohen, *The Idea of Pakistan*, Washington, D.C.: Brookings Institution Press, 2004, ss. 28-29.

⁵ Bidanda M. Chengappa, "Pakistan: The Role of Religion in Political Evolution", *Strategic Analysis*, 24 (12), 2001, s. 2171.

⁶ Salim Çevik, *Pakistan Siyasetini Anlama Kılavuzu*, Ankara: SETA Yayınları, 2013, ss. 50-53 ve 85.

⁷ Malik, 1996, s. 685.

colonialism) kuramı yardımıyla açıklanmaya çalışılacaktır. Hechter kolonyal bir imparatorluktaki metropol ve koloni arasındaki ilişkiler ile kendi kuramındaki merkez ve çevre ilişkileri arasında bir analogi yapar. Hechter, ulusal kalkınmasını görece gerçekleştirmiş devletlerde merkez ve çevre ayrımı yaparak çevrede neden etnik, dini ve kültürel grupların ayrı bir ulus haline dönüştüklerini açıklamaya çalışmaktadır. Hechter böylece ulusal kalkınma süreçlerinde bazı bölgelerin görece geri kalması ile söz konusu bölgede ulusal kimliğin ortaya çıkması arasında bir bağ kurmaktadır.

Hechter'in modelini kullanarak Bangladeş'in bağımsızlık sürecini ele alacak bu çalışmada merkez, Batı Pakistan'daki federal hükümet yani ülke yönetimini elinde tutan ordu, sivil bürokrasi ve çoğunluğunu Pencaplıların oluşturduğu burjuvazi ve toprak ağalarıdır. Söz konusu merkez, Batı Pakistan'ın Pencap ve Sind eyaletlerine tekabül etmektedir. Çevre olarak ifade edilen bölge ise nüfusun büyük bir çoğunluğunu Bengallilerin oluşturduğu Doğu Pakistan eyaletidir.⁸ Bu çalışmada, Pakistan'ın sanayileşme girişimlerinin görece başarılı olduğu 1950'liler ve 1960'larda, Doğu Pakistan'ın Batı'ya göre geri kalmışlığı ve bu durumun Bengal ulusal kimliğinin gelişimine katkısı arasında doğrudan bir ilişki olduğu argümanı savunulacaktır. Çalışmada ele alınan dönemde, merkez olarak nitelenen Batı Pakistan, özellikle Pencap ve Sind bölgeleri, belirgin bir sanayileşme süreci yaşarken Doğu Pakistan bu süreçten yeterince faydalanamamıştır. Üstelik söz konusu sanayileşme sürecinin finansmanı Doğu Pakistan'dan elde edilen ihraç ürünleri ile kısmen finanse edilmiştir. Çevrenin sanayileşme sürecinde ihmal edilmesi ve sosyoekonomik kalkınmasının merkeze kıyasla bariz geri kalmışlığı çevrede dışlayıcılık olarak algılanmıştır. Söz konusu dışlayıcılığın sebebi olarak ise Doğu Pakistan'ın etnik ve kültürel olarak merkezden belirgin bir farklılık arz etmesi gösterilmiştir. Bu durum Doğu Pakistan'da Bengal kimliği etrafında merkeze karşı bir grup dayanışmasına yol açmış ve süreç de 1971'de Doğu Pakistan'ı Bangladeş (Bengallilerin ülkesi) yapmıştır.

Bu çalışma, savunulan argüman doğrultusunda üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Hechter'in İç Sömürgecilik kuramı ana hatlarıyla ifade edilecektir. İkinci bölümde Doğu Pakistan'ın bağımsızlık süreci odağa alınarak Pakistan'da 1947-1971 arası dönemde yaşananlar incelenecektir. Üçüncü bölümde ise Hechter'in kuramından faydalanarak 1947 ve 1971 arası

⁸ Bu çalışmanın ele alındığı dönem olan 1947-1971 arası dönem arasında Batı Pakistan'da da "çevre"ler olduğu iddia edilebilir. Belucistan ve Kuzey Batı Sınır Bölgesi (günümüzdeki adıyla Khayber Pakhtunva) söz konusu çevre bölgelere örnektir.

dönemde Bengal ulusal kimliğinin ortaya çıkması ve gelişmesi irdelenecektir. Milliyetçiliği açıklayan pek çok kuram olsa da, son iki asırda görülen ulusal kimlik inşasına dayalı devletlerin ortaya çıkış süreçlerinin tamamını açıklayan bir "grand teori" olduğu tartışmalıdır. Milliyetçilik her ne kadar Avrupa kökenli olsa da ortaya çıktığı coğrafya, zaman ve kültüre göre kılık değiştirip modern döneme damgasını vurmuştur. Bu nedenle farklı ülkelerde görülen çeşitli ulus inşa süreçlerini açıklayabilecek tek bir teori olduğunu söylemek pek de kolay değildir.⁹ Hechter'in İç Sömürgecilik kuramı da bu duruma örnektir. Hechter'in kuramının, ulus ve devlet inşasını birlikte gerçekleştirmek zorunda kalan post-kolonyal ülkelerde görülen milliyetçilikleri açıklamada yararlı bir bakış açısı olduğu söylenebilir. Ayrıca, Hechter'in kuramı başarısızlıkla sonuçlanan ulus inşası süreçleri sonucunda ortaya çıkan milliyetçilikleri açıkladığı da iddia edilebilir.

Metropol ve Merkez Analogisi: İç Sömürgecilik Kuramı

Ulusal bağımsızlık hareketleri ile ekonomik kalkınma arasında çoğu zaman doğrudan bir ilişki vardır. Ulusal liderler daha iyi bir gelecek vaadi ile kitleleri bağımsızlık yönünde mobilize etmekte zorlanmazlar. Özellikle Üçüncü Dünya Ülkeleri'ndeki bağımsızlık hareketleri bu durumu örneklemektedir. Hechter'in kuramını oluşturmaya başlarken ulusal kalkınma meselesini ele alarak yola çıkmış olması bu sebeple şaşırtıcı olmasa gerek. Hechter'e göre, ulusal kalkınmanın yararlı bir tanımı, gelinen noktaya ilişkin tikel bir durumdan ziyade ulusal toplumun yaratılması gibi bir süreci tanımlar. Burada ulusal kalkınma, bir ülkede yer alan parçalı (*sectional*), birbiri ile rekabet eden ekonomileri, siyasi grupları ve kültürleri bir devlet içinde tek, her şeyi kuşatan ve bu bağlamda ulusal bir ekonomi, siyasi bir birlik ve kültürden oluşan bir toplum haline getirme anlamında kullanılmaktadır. Hechter, ulusal kalkınma probleminin oldukça çetrefilli olduğunu ve bu nedenle bu kavramı ele alırken başlangıçta bir kara kutu olarak görmemizin akılcıca olabileceğini ifade eder. Ona göre, aslında bu problemi üçe ayırarak kadar yeterli bir bilgiye sahibiz. İlkini "kültürel entegrasyon problemi" şeklinde adlandırır. Yani, gruplar dilsel veya dini açıdan objektif bir şekilde ayırt edilebilir. Bu kültürel farklılıklar bazen tıksındırıcı ve bazen de gruplar arası çatışmalara katkıda bulunur. Kültürel bütünleşme, ilişki içinde bulunan gruplar arasındaki belirgin kültürel farklılıkları tedrici olarak

⁹ Umut Özkırımı, *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış* (Beşinci Basım), Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015.

ortadan kaldıran süreçleri içermektedir. Böylece ulusal kimliğin gelişmesi teşvik edilirken her grubun ulusal sembolleri ve değerleri benimsemesi sağlanır. Ulusal kalkınmanın ikinci boyutu ekonomiye ilişkindir. Ekonomik bütünleşme, bir toplumdaki çeşitli grupların sosyal ve ekonomik açıdan dengeli bir gelişimini ifade etmektedir. Ekonomik bütünleşmenin durumu, kültürel gruplar arasındaki kişi başına düşen gelir, çocuk ölüm oranı, okuryazarlık ve siyaseti etkileme gücü gibi kıstaslarla tespit edilebilen farklılıklar ile gösterilebilir. Son olarak, siyasi bütünleşme kültürel gruplar arasında siyasi tutumlarına ilişkin gerek seçimlerde gerekse parlamento dışı kararlarında ortaya çıkar. Mesela, farklı kültürel gruplara mensup maden işçileri kendilerine ilişkin bir meselede ortak bir tavır alıyorsa söz konusu toplumda siyasi bir entegrasyonun varlığından söz edilebilir. Kısaca, siyasi bütünleşmenin bu türü, dil ve din gibi objektif kültürel farklılıkların bir kültürel grubun siyasi taleplerinin oluşumunda ayırt edici niteliğini kaybetmesi anlamına gelmektedir.¹⁰

Bu modelin ortaya koyduğu en önemli soru, kültürel gruplar (kollektiviteler) arasındaki ekonomik ve kültürel farklılıklara ve siyasi bütünleşmeye yönelik genel beklentiye ilişkindir. Bu farklılıkların olmadığı bir toplumda ulusal bütünleşmenin mutlaka gerçekleşeceği varsayılır. Ancak, siyasi bütünleşmenin olmaması, ekonomik ve kültürel farklılıkların olduğu bir durumda kabul edilemez. Çünkü kültürel grup, toplumdaki dezavantajlı konumunu devam ettirmek istemeyebilir. Mükemmel bir şekilde entegre olmuş siyasi bir toplumun politikası hakkında yorumda bulunmak ilgi çekici olabilir. Bu tip toplumlar farklı kültürel gruplar arasındaki siyasi mücadeleden bağışık değillerdir. Fakat anlaşmazlıklar spesifik türdendir. Anlaşmazlıklar sürekli değişen çıkar grupları arasındadır. Bu gruplar belli bir siyasi karar çerçevesinde rastgele ortaya çıkan ve dağılan gruplardır. Ancak, kültürel olarak farklılaşmış gruplar arasında sürekli bir kümelenme yoktur. Bütün kültürel gruplar hükümeti meşru olarak gördüğü, ulusal sembolleri benimsediği için, kültürel gruplar arasındaki belirginleşen farklılıklar siyasi düzlemde çabucak ortadan kaybolur. Hechter'e göre, günümüzde çok az toplum böyle bir bütünleşme düzeyine ulaşabilmiştir.¹¹

Hechter, kuramını inşa ederken ele aldığı kalkınma kavramını ikili bir ayrıma tabi tutar: Kalkınmaya ilişkin olarak belli bir topluma içsel olan faktörlerin sonucu olarak gerçekleşen kalkınma ve belli bir topluma dışsal olan

¹⁰ Michael Hechter, *Internal Colonialism the Celtic Fringe in British National Development 1536-1966*, Los Angeles: University of California Press, 1975, ss. 17-19.

¹¹ Hechter, 1975, s. 21.

güçlerin sonucu olarak gerçekleşen kalkınma. Bu ikinci tür kalkınma ki bu Üçüncü Dünya toplumlarındaki belli sektörlerle genellikle ilişkilidir, George Balandier'in "kolonyal durum" olarak nitelediği şeyden ortaya çıkmaktadır. Kolonyal durum, genellikle bir coğrafyaya yabancı bir ırksal veya kültürel grubun üstünlük iddiası ile girip fethetmesi ve bu bölgedeki materyal olarak aşağı düzeydeki yerli halk üzerinde etnik, dini ve kültürel olarak sözde bir hegemonya kurmasını içermektedir. Farklı kültürler arasında etkileşim vardır. Hükmedilen grup metropol tarafından verilen araçsal rolü yerine getirmekle yükümlüdür.¹²

Kolonyal durumu karakterize eden bu kalkınma örüntüsü, Batı Avrupa'daki ve Japonya'daki içsel kalkınmanın ortaya çıkardığı durumdan belirgin bir şekilde farklıdır. İlk olarak, kolonyal kalkınma "kültürel bir iş bölümü" ortaya çıkarır. Kültürel iş bölümü, kültürel farklılıklar ile sınıflar arasındaki sınırların örtüştüğü tabakalaşma sistemidir. Yüksek statülü meslekler metropol kültüründen olanlara ayrılırken, yerli kültürden olanlar tabakalaşma sisteminin en altında kümelenmiştir. Kolonyal ekonomi, metropolün ekonomisini tamamlayıcı bir işleve sahip olduğu için, kolonyal ekonomi ihracata yönelik çeşitlilik göstermeyen hammadde üretiminde uzmanlaşmıştır. İçsel kalkınmayı gerçekleştiren toplumlarda şehirler merkezler olarak işlevlerini yerine getirmek için ortaya çıkmışlardır. Kolonilerde ise şehirler metropol ile kolonyal hinterland arasındaki ticarete istasyonlar olarak hizmet etmektedir. Bu nedenle kolonyal ülkelerde şehirler metropole doğrudan bağlantısı olan sahillerde kurulmuştur. Benzer şekilde, ulaştırma sistemleri kolonyal kalkınmayı teşvik etmek için değil, sahil şehirleri ile hinterlandı arasında emtiaların kolayca taşınabilmesi için kurulmuştur. Ulaştırma sistemleri nadiren koloninin çeşitli bölgelerini birbirine bağlamıştır. Bu nedenle, kolonyal durumda ortaya çıkan kültürel etkileşim, metropoldeki gibi belirli bir sosyal ve kültürel kalkınmaya yol açmamıştır. Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta ise, bu tarz bir kalkınmanın sadece 19. yüzyıl denizaşırı emperyalizmde olmadığıdır.¹³

Hechter, kolonyal durum ile kendisinin iç sömürgecilik kuramını arasında bir analogi kurar. Ulusal kalkınmasını görece gerçekleştirmiş ülkelerde objektif kültürel farklılıklara sahip olan bazı bölgelerin diğerlerine kıyasla geri kalmasını kolonyal duruma benzetmektedir. Bu doğrultuda İç Sömürgecilik kuramında merkez metropol ile, koloni ise çevre ile benzeştirilmiştir.

¹² Hechter, 1975, s. 30; Georges Balandier, *The Sociology of Black Africa: Social Dynamics in Central Africa*, çeviren Douglas Garman, London: Andre Deutsch, 1970, ss. 21-56.

¹³ Hechter, 1975, ss. 30-31; Özkırımlı, 2015, s. 121.

Hechter, iç sömürgecilik kavramının merkez ve çevre grupları arasındaki siyasi anlaşmazlığa odaklandığını ifade etmektedir. Bu bakış açısından çevre grupların geri kalmışlığını artıran esas faktör, merkez ile sistematik olarak artan ekonomik faaliyetleridir. Çevresel grup, merkezin istismarcı ilişkisine o kadar maruz kalmıştır ki sanki bir iç sömürge olarak varsayılmıştır. İç sömürgeciliğin, denizaşırı sömürgecilik ile benzer yönleri vardır. Çevrenin üyeleri arasındaki ticaret ve alışveriş merkezin üyeleri tarafından tekelleştirilme eğilimindedir. Krediler de benzer şekilde tekelleşmiştir. Ticari imkânlar ortaya çıktığında bankacılar, yöneticiler ve girişimciler merkezden istihdam edilir. Çevrenin ekonomisi merkezin ekonomisini tamamlayıcı bir niteliğe bürünmeye zorlanır ve böylece dış piyasalara bağımlı hale gelir. Bu ekonomi genel olarak tek ve önemli bir ihraç ürününe bel bağlamıştır ve bu ihraç ürünü ya madenlere ya da tarımsal ürünlere ilişkindir. Çevredeki emeğin hareketini genellikle çevreye dışsal olan güçler belirlemektedir. Temel ihraç ürünlerinin fiyatlarındaki dalgalanmaya paralel olarak çevrede büyük bir göç ve işçi hareketliliği vardır. Ekonomik bağımlılık, askeri, hukuki ve siyasi önlemlerle sağlanmaktadır. Çevrede görece yetersiz kamu hizmetleri, düşük hayat standardı ve toplumu etkileyecek düzeyde bir yılgınlık hissi vardır. Dil, din ve diğer kültürel formlar temelinde ulusal bir dışlayıcılık vardır. Böylece merkez ve çevre arasında gittikçe artan ekonomik farklılıklar nedensel olarak kültürel farklılıklarıyla ilişkilidir.¹⁴

Hechter'in kuramında ulusal kalkınma; sosyal, yapısal ve ekonomik süreçlerle daha az, kaynakların dağıtımına ilişkin olarak merkezi hükümetin kontrolünü ele geçirme ile daha çok ilgilidir. Merkez ve çevre arasında artan etkileşim gruplar arasındaki ekonomik uçurumu daraltma eğiliminde olmadığından; ulusal kalkınma, kaynakların dağıtımını kendi avantajına değiştirecek ölçüde çevrenin kendi siyasi gücünü artırması ile en iyi şekilde sağlanabilir. Nihayetinde bu güç siyasi örgütlenmeye dayanmak zorundadır. Bu örgütlenmenin temellerinden biri çevredeki grupta ya kültürel farklılık ya da ayırt edici etnik bir aidiyet algısına dayanmaktadır. Bu gerekçe ile İç Sömürgecilik modeli analojisinde ulusal kalkınma önündeki engel, çevrenin merkez ile bütünleşmesindeki başarısızlık değil, merkezle bütünleşme şartlarının çevre tarafından haksız ve gayrimeşru olarak görülmesidir.¹⁵

Çevredeki nesnel kültürel farklılığın direnişinde merkez ve çevredeki gruplar arasında kaynakların dengesiz bir şekilde dağıtılması sürekliliği etkili bir faktördür. Başlangıçta, dezavantajlı çevre grubunun üyelerinin kültürel anlamda

¹⁴ Hechter, 1975, ss. 32-34.

¹⁵ Hechter, 1975, ss. 32-34; Özkırımlı, 2015, s. 120.

merkeze asimile olmasına müsaade edilmez. Merkez ve çevre arasında sınır, toplumsal rollerin ayrımcı bir şekilde dağıtılması ile sürdürülür. Bu tabakalaşma sistemi aslında kültürel iş bölümüdür.¹⁶ Gellner, bir kültürel grubun diğerlerine kıyasla başlangıçta avantajlı bir konuma sahip olmasını sanayileşmenin bölgeler arasında dengesiz yayılmasının yol açtığı tarihsel bir tesadüf olarak görmektedir. Ancak, kaynakların dengesiz dağılımı belirgin kültürel farklılıklara dayanıyorsa, dezavantajlı grubun kendi kültürünün avantajlı grubun kültüründen üstün olduğu veya ona eşit olduğunu zamanla tepkisel olarak ileri sürme ihtimali her zaman vardır.¹⁷ Gellner'e göre, bu çatlak ve düşmanlık, eğer dezavantajlı ve daha avantajlı halklar arasında kalıtsal veya katı kültürel nitelikler diğerinden kolayca ayırt edilebilmesine yol açıyorsa oldukça şiddetli bir şekilde kendini ifade edebilir. Bu ayrımcılığı ve aşağılanmayı teşvik edebilir ve böylece anlaşmazlığı şiddetlendirir. Eğer böyle ayırt edici bir vasıf yoksa hiçbir şey olmaz. Geri kalmış bölgenin nüfusu seyrekleşir veya sanayisi gelişmemiş bir bölge olarak kalır veya toplumsal yardımlaşma ve dayanışma için bir amaç haline gelir. Ancak ya mesafe, ya da ırk veya din gibi kültürel ayırt edici işaretler mevcutsa eğer, bunlar güçlü bir dürtü işlevi görür ve geri kalmış bölge veya halkın kendisini ayrı bir "ulus" olarak düşünmesine ve bağımsızlık peşinde koşmasına yol açabilir.¹⁸

Böylece, başlangıçta avantajlı grup kültürel etkileşime müsaade etmediği için kültürel etkileşim gerçekleşmezse, daha sonraki bir zamanda kültürel etkileşim, dezavantajlı grubun artan baskıya tepki olarak bağımsızlık isteği nedeniyle de gerçekleşmeyebilir. Hechter'e göre, bu açıklamalar süregelen milliyetçi huzursuzlukları olan toplumlarda kültürel yeniden doğuşların nedenlerini ortaya koymaktadır. Bu süreç, bu grupların bağımsız bir halk olarak antik kültürel geçmişinin kanıtlarını aslında ortaya çıkardığı anlamına gelmemektedir. Çoğunlukla bu kültürler o günün bağımsızlık hedeflerine ilişkin meşru talepleriyle eş zamanlı olarak oluşturulur.¹⁹ Bu çalışmada ele alınan Bengallilerin ulusal bağımsızlık süreci, Hechter'in betimlediği durumu örnekleyen bir süreçtir. Doğu Pakistan nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Bengalliler, Batı Pakistan'daki halk ile aynı dine inanmakla birlikte etnik köken, konuşulan dil ve dini ritüellerde görülen çeşitli farklılıklara sahiptir. Sayısal olarak Pakistan nüfusunun çoğunluğunu oluşturmalarına rağmen 1947-1971 arası dönemde ülke yönetiminden ve ekonomik kalkınmadan dışlanmışlardır.

¹⁶ Hechter, 1975, s. 37.

¹⁷ Ernest Gellner, *Thought and Change*, Chicago: The University of Chicago Press, 1965, ss. 171-172.

¹⁸ Gellner, 1965, ss. 171-172.

¹⁹ Hechter, 1975, ss. 37-39.

Doğu Pakistan'da yaşayan halk ise kendisinin merkezden farklı bir etnik gruba ve kültüre ait olması nedeniyle bu dışlanmaya maruz kaldığına inanmıştır. Bengallilerin bu inancısını doğrulayan örnekler bulmak mümkündür. 1971'te Doğu Pakistan'da yaşanan iç savaşta Bengalli kadınlara yönelik tecavüz vakaları yaşandı: Askerler, Bengallilerin İslam'a görece geç girdiklerini ve bu nedenle tam Müslüman olmadıklarını, soylarının ıslah edilmesi gerektiğini söylüyorlardı. Böylece tecavüz olaylarını meşrulaştırmaya çalıştılar.²⁰ Bu sömürü ilişkisi ve dışlanmışlık Bengalliler arasında bir grup dayanışmasına yol açmış ve Bengal ulusal kimliğinin inşasında katalizör işlevi görmüştür. Bu yüzden Bengallilerin ulusal kimliğinin geliştiği 1947-1971 arası dönem oldukça önemlidir ve üzerinde durulması gerekmektedir.

Doğu Pakistan'dan Bangladeş'e Giden Süreç

Hechter'in iç sömürgecilik kuramı sanayileşmiş veya belirgin bir sanayileşme süreci yaşayan bir devlette bazı bölgelerin geri kalmışlığını ve ulusal bütünlükte yaşanan sorunları açıklayıcı bir niteliğe sahiptir. Ayrıca, ele alınan devlette gruplar arasındaki iktisadi ve mesleki farklılıklar ile geri kalmış bölgelerdeki kültürel ve etnik farklılıklar arasında bir bağ kurmaktadır. Hechter'in kuramı bu doğrultuda Pakistan'ın parçalanmasının nedenlerini ele alırken kullanışlı bir analitik perspektif sunduğu iddia edilebilir. Bunun yanında, Doğu Pakistan'da yaşayan halkın Bengal kimliğini benimsemesi sürecini de anlamamıza yardımcı olduğu savunulabilir. Doğu Pakistan'da yaşananları anlayabilmek için ise, bağımsızlıktan parçalanmaya kadar olan dönemin ülke içi siyasal gelişmelerini bilmek gereklidir. Çünkü Doğu Pakistan'ın ayrılmasına yol açan gelişmeler merkezi yönetimlerin uyguladığı politikaların bir sonucudur. Dolayısıyla bu başlıkta Pakistan'ın ülke içi siyasal gelişmeleri Doğu Pakistan odağı alınarak kısaca özetlenmeye çalışılacaktır.

14 Ağustos 1947'de bağımsızlığını ilen eden Pakistan, 1956 yılına kadar kendi anayasasını oluşturamamıştır.²¹ Yeni anayasa; etnik, dini ve kültürel açıdan

²⁰ Tark Ali, *Diello: Amerikan Gücünün Uçuş Rotasındaki Pakistan*, Çeviren: Murat Uyurkulak ve Ash İlgin Kopuz, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008, s. 89-90.

²¹ 1947 ve 1956 arası dönemde Pakistan'da 1935 tarihli *Indian Government Act* adı verilen metin Pakistan'ın anayasası işlevini görmüştür. Ayrıca, söz konusu dönemde Pakistan devlet başkanları Genel Vali (*governor general*) ünvanını 1956 yılına kadar kullanmaya devam etti. Bakınız, Chaudhri Muhammad Ali, *the Emergence of Pakistan* (Third Press), New York: Columbia University Press, 1979, ss. 27, 173; Hussain Haqqani, "History Repeats itself in Pakistan", *Journal of Democracy*, 17 (4), October 2006, s. 115.

heterojen bir toplumda özellikle post-kolonyal toplumlarda kaynakların nasıl dağıtılacağını belirlediği için hayati bir öneme sahiptir. Sömürgeci yönetimlere isyan edip bağımsızlık istemelerinin esas gerekçesi de kaynakların dengeli bir şekilde dağıtılması ve sömürü ilişkisinin ortadan kaldırılması talepleriydi. Bir efendinin gidip yerine başkasının gelmemesi için yeni anayasada toplumdaki çeşitli gruplar arasında bir dengenin gözetilmesi temel meselelerden biridir. Bu perspektiften bakıldığında, Pakistan'da söz konusu dönemde anayasa hazırlama sürecine katılan grupların temsilcileri arasında yaşanan çıkar çatışmasının anayasanın hazırlanmasında yaşanan gecikmenin en önemli nedenlerinden biri olduğu ifade edilebilir. Bengallilerin yeni anayasa oluşturma sürecindeki talepleri de Bengal bağımsızlık mücadelesinin tohumlarının atıldığı dönemdir.

Pakistan'da 1951'de yapılan nüfus sayımına göre, Doğu Pakistan nüfusu 41,9 milyon Batı Pakistan'ın nüfusu ise 33,7 milyondur. Bu demografik denge, Bengallilerin herkesin eşit oy hakkına sahip olduğu demokratik bir rejim talep etmelerinin gerekçesidir. Böylece Bengalliler ülkeyi yönetebileceklerdi. Bengalliler, bu taleplerini gündeme getirebilecek bir konuma da sahipti. 1946 yılında İngilizler tarafından kurulan Kurucu Meclis'te (*The Constituent Assembly*) üyelerin 44'ü Bengalli, 22'si Pencaplı, beşi Sindli, üçü Kuzey Batı Sınır Bölgesinden (KBSB), bir üye de Belucistan bölgesindedi. 1949 yılında Kurucu Meclis'in oluşturduğu bir komisyon hazırladığı raporu 1950 yılında teslim etti. Söz konusu raporda federal bir demokrasinin kurulması önerildi. Pencaplı üyeler, bu teklife itiraz ettiler. Onlara göre, sadece sayısal olarak fazla oldukları için Doğu Pakistanlılar, Batı Pakistan'ı yönetemezdi. Pencaplı delegelerin bu bakış açısına göre, bazı vatandaşlar diğerlerine göre daha eşitti.²²

Kurucu Meclis, 1954 yılında bir karara varmak üzereyken Pakistan Genel Valisi Ghulam Muhammad, Kurucu Meclisi dağıttı. Acil durum ilan etti. 1955 yılında Batı Pakistan'da yer alan eyaletleri yani Pencap, Sind, Balucistan ve KBSB'ni tek eyalet haline getirdi. *One Unit Scheme* adı verilen bu yapılanma ile Doğu Pakistan'ın demografik üstünlüğü dengelenmeye çalışıldı. Pencaplılar, diğer azınlıkları zorla bir ittifaka katarak Doğu Pakistan'ın taleplerine karşı cevap vermeye çalıştı. Bu politika sadece Bengallilerin değil Batı Pakistan'daki diğer etnik grupların da tepkisine neden oldu. Pakistan'ın ilk anayasası 1956 yılında yürürlüğe girdi. Söz konusu anayasanın ilk maddesinde Pakistan'ın federal bir cumhuriyet olduğu ve Pakistan İslam Cumhuriyeti olarak adlandırılacağı ifade

²²Christophe Jaffrelot, "Introduction: Nationalism Without a Nation: Pakistan Searching for its Identity", Edited by Christophe Jaffrelot, *Pakistan: Nationalism without a Nation?*, London: Zed Books, 2002, s. 18.

edilmektedir.²³ Ancak söz konusu anayasa ülkedeki çeşitli gruplar arasındaki dengeyi sağlamak işlevini yerine getiremedi. Bu nedenle uzun ömürlü bir anayasa olmadı. Ülkenin kontrolü fiilen generallerin, muhacir kökenli bürokratların ve Pencaplı elitlerin eline geçti.

Pakistan'da 1959 yılında genel seçimlerin yapılması planlanıyordu. 1947'den beri ülkede seçim yapılmamıştı.²⁴ Genel ve eşit oy ilkesine dayalı bir seçimde, Bengallilerin nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu göz önüne alınırsa, Bengallilerin ağırlıkta olduğu bir federal hükümetin işbaşına gelmesi bekleniyordu. Ancak, 1958 yılında askeri bir darbe yaparak anayasayı askıya alan General Eyüp Han seçimleri iptal etti. Eyüp Han 11 yıllık yönetimi boyunca da böyle bir seçim yapılmasına müsaade etmedi. Söz konusu gelişmeler Bengallilerin Pakistan kimliğine yabancılaşmasına ve hatta bu kimliğin sömürü unsuru haline geldiğine inanılmasına sebep oldu. General Eyüp Han döneminde Pakistan önemli bir sanayileşme süreci yaşadı. Batı'dan ve özellikle ABD'den gelen iktisadi ve askeri yardımlar sonucu Pakistan ekonomisi hızlı bir kalkınma gerçekleştirdi. Hatta Üçüncü Dünya ülkelerine ekonomik kalkınma modeli olarak lanse edilmeye başlandı. Ancak bu ekonomik kalkınmadan Doğu Pakistan'ın görece az faydalanması Bengallilerin tepkisini çekmiştir.²⁵

Pakistan'ın hızlı kalkınma süreci 1960'ların sonuna doğru yavaşlamaya başladı. Uluslararası konjoktürden kaynaklanan faktörler ekonomideki gelişmeyi olumsuz etkilemek ile birlikte esas darbeyi vuran 1965 yılında Hindistan ve Pakistan arasında yaşanan savaşın ekonomik maliyeti oldu. Ordunun bütçeyi sarsan harcamaları için halktan alınan vergilerin artırılması durumu daha da zorlaştırdı. Halk bu duruma tepkisini ülke çapında sokak gösterileri yaparak verdi. Eyüp Han halk protestolarına direnemedi ve yerini bir başka generale, General Yahya Han'a devretmek zorunda kaldı. General Yahya Han iktidarı ele geçirdiğinde sıkıyönetim ilan etmiştir. Ülkenin ikinci anayasası olan 1962 Anayasası'nı yürürlükten kaldırdı. Yahya Khan, geçici bir süre ülkeyi yöneteceğini ve Pakistan'ı demokratik bir yönetime hazırlamak istediğini iddia etti. Ancak Yahya Han'ın böyle bir vaatte bulunmasına yol açan esas faktör, Pakistan genelinde yaşanan protestolar ve halk hareketleri olmuştur. 1969 yılında Eyüp Han rejimine yönelik ülke tarihindeki en büyük ayaklanma gerçekleştirilmiştir. Yahya Han; Ravalpindi, Lahor, Dakka, Karaçi gibi kentlerde

²³ Jaffrelot, 2002, s. 19.

²⁴ James Wynbrandt, *A Brief History of Pakistan*, New York: Facts On File, 2009, s. 199.

²⁵ Uğur Pektaş, *Uluslararası İlişkilerde Karlıgın Devlet Söylemi, Nedenleri ve Yaklaşımlar: Pakistan Örneği* (Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi, 2015.

süregelen ayaklanmaları sona erdirecek politikalar üretmeye çalıştı. Yahya Han, önceki rejimin pek çok uygulamasını tersine çevirdi. Batı Pakistan'da uygulanan *One Unit Scheme* idari yapısını ortadan kaldırdı. Böylece, Batı Pakistan tek bir eyalet yerine önceki gibi dört eyaletten oluşan idari yapılanmaya geri döndü. Yahya Khan'ın döneminde Pakistan, ilk defa herkesin oy kullanma hakkına sahip olduğu genel seçimleri yaptı.²⁶ 1970 yılında yapılan seçimler Pakistan'ın parçalanma sürecine giden yolu hızlandırmıştır. Çünkü Doğu Pakistan'da Bengalliler merkezi yönetime olan tepkilerini siyasi partiler aracılığıyla kitlesel ve sistemli bir hale getirmeye başlamıştır.

1947-1971 arası dönemde Doğu Pakistan siyasi partilerinin gelişimine baktığımızda *Awami League* partisinin Bengalliler arasında grup dayanışması yaratan bir işleve sahip olduğu görülmektedir. Doğu Pakistan'da, Pakistan'ın bağımsızlığına müteakip Fazlul Haq, Krishak Sramik partisini kurdu. H.S. Suhrawardy ise 1950 yılında Awami League partisini kurdu. İki parti 1954 eyalet seçimlerinde Doğu Pakistan'da ittifak kurdular. Kurdukları Birleşik Cephe (*the United Front*) Doğu Pakistan'da seçimleri kazandı ve hükümeti kurdu. Ancak, Merkezi Hükümet bu hükümeti iki ay sonra dağıtmıştır. Gerekçe olarak Fazlul Haq'ın Hindistan medyasına bağımsızlık yönünde demeçler vermesi gösterilmiştir. Merkezi yönetimin baskıcı yöntemleri, Doğu Pakistan'da radikalleşmeye yönelik eğilimleri artırmıştır. Buna en iyi örnek milliyetçi lider Mujibur Rahman'ın kariyeridir. Rahman, Suhrawardy'nin 1963 yılında ölümü sonrasında Awami League'in lideri konumuna geldi. Rahman, Awami League yeniden yapılandırdı ve 1966 yılında "Altı Nokta Programı" (*the Six-Point Programme*) adı verilen bir bildiri yayınladı.²⁷ Altı Nokta Programı, Bengallilerin Doğu Pakistan'a yönelik federal yönetimin uygulamalarına karşı başkaldırının simgelerinden biri haline gelmiştir. Çünkü bu bildirinin özünü çevrenin yani Bengallilerin merkezle eşit bir şekilde kaynakların dağıtılması talepleri oluşturmaktadır.

1970 yılında yapılan seçimler Pakistan'ın doğusunu ve batısını kutuplaştırmıştır. Zülfikar Ali Butto, Batı Pakistan'da oyların büyük bir çoğunluğunu elde ederken, Doğu kanadında ise, Mucibur Rahman ezici bir üstünlük elde etti. *Awami League*, Ulusal Meclis için Doğu Pakistan'a ayrılan 169 sandalyeden 167'sini kazandı. Eyalet parlamentosunda da 343 sandalyeden 291'ini elde etti. Böyle bir sonuç, Mucibur Rahman'ın seçim söylemlerini

²⁶ Ali, 2008, s. 78-79; Farah Jan, "Pakistan: A struggling Nation-State", *Democracy and Security*, 6 (3), 2010, s. 241.

²⁷ Jaffrelot, 2002, s. 20.

temellendirdiği Altı Nokta Programı'na dayalı bir hükümetin kurulması anlamına geliyordu. Söz konusu siyasi manzara, Batı Pakistanlı siyasi elitlerin ve özellikle de Pakistan ordusunun çıkarlarına büyük bir darbe anlamına gelecekti. Söz konusu elitler, *Awami League*'in ülkeyi yönetmemesi için gereken ne varsa yapmak için harekete geçti.²⁸

Mucibur Rahman ve Zülfikar Ali Butto, güç paylaşımı konusunda anlaşmazlığa düştüler ve bir çözüm bulamadılar. Yahya Han, Ulusal Meclis'in toplanmasını erteledi. Bengalliler bu durumu protesto ettiler. Doğu Pakistan'da Ordu ile halk arasında çatışmalar çıktı. Rahman, Altı Nokta Programı'nın kabul edilmesi için tekrar çağrıda bulundu. Batı Pakistan ve *Awami League* arasında müzakereler tekrar başladıysa da bir sonuç alınmadı.²⁹ Kutuplaşma artarak devam etti. Müdahale öncesinde Pakistan güvenlik kuvvetleri içinde yer alan Bengalli asker ve polisler tasfiye edildi veya etkisiz hale getirildi. Böylece askeri müdahale sırasında soydaşlarına yardım etme imkânları ortadan kaldırıldı.³⁰ Bengal sorununu kuvvet kullanarak çözmek isteyen Yahya Han Doğu Pakistan'a 1971 Martı'nda askeri müdahaleyi gerçekleştirdi. Halk, federal hükümeti tekrar protesto etmeye başladı. *Awami League*'i 23 Mart 1971 tarihinde Bangladeş adı ile Doğu Pakistan'ın bağımsızlığını ilan etti. Söz konusu askeri müdahale, Zülfikar Ali Butto tarafından desteklendi. Mucibur Rahman tutuklandı. Yüzlerce milliyetçi, solcu aydın, öğrenci ve eylemci sistemli bir şekilde öldürüldü. Böylece, Pakistan'ı bölünmeden kurtarmak için gelen askerler aslında parçalanmaya yol açtılar, Bengallilerin kaçınılmaz bir hal alan bağımsızlığını hızlandırdılar. Doğu Pakistan'da askeri müdahalenin zulmünden kaçan Bengalliler komşu Hindistan topraklarına mülteci olarak akın etmeye başladı. Doğu Pakistan'da yaşayan Hinduların da bu şiddete maruz kalması ile sorun Pakistan ile Hindistan arasında bir mesele haline geldi.³¹ 1971 yılında iki taraf arasında başlayan savaş, Pakistan'ın aşağılayıcı bir şekilde yenilgisiyle sonuçlandı. Doğu Pakistan bağımsız oldu ve Bangladeş (Bengallilerin ülkesi) adını aldı.³² 1974 yılında da Birleşmiş Milletler tarafından tanındı.

²⁸ Ali, 2008, s. 84.

²⁹ Richard Sisson ve Leo E. Rose, *War and Secession: Pakistan, India and the Creation of Bangladesh*, California: University of California Press, 1990; Ian Talbot, *Pakistan, A Modern History*, London: Hurst & Company, 1998, ss. 206-209; Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1995*, İstanbul: Alkım Yayınevi, 2009.

³⁰ Qwen Benneth Jones, *Pakistan: Eye of the Storm*, New Haven: Yale University Press, 2002.

³¹ Ali, 2008, s. 89-90. Armaoğlu, 2009, s. 799.

³² Samuel Willard Crompton, *Pakistan*, New York: Chelsea House, 2007; Hasan Zaheer, *The Separation of East Pakistan: The Rise and Realization of Bengali Muslim Nationalism*, Karachi: Oxford University Press.

Federal yönetimlerin Doğu Pakistan'a yönelik uyguladığı sömürü politikası, Bengallilerin Pakistan kimliği ile bir aidiyet kurmasını engel olmuştur. Doğu Pakistan Hechter'in kavramıyla bir iç sömürge gibi görülmüştür. Bu durum Bengalliler arasında grup dayanışmasına yol açmış ve Bengalli ulusal kimliği geliştirmiştir. Bu doğrultuda çalışmanın bundan sonraki kısmı Hechter'in kuramından faydalanarak Bengal ulusal kimliğinin gelişimini açıklamaya ayrılmıştır.

İç Sömürge Olarak Doğu Pakistan ve Bengal Kimliğinin İnşası

Ülkesel düzlemdeki dengesiz sanayileşme dalgaları görece avantajlı ve dezavantajlı gruplar yaratır. Böylece söz konusu toplumda keskin çıkar grupları ortaya çıkar. Başlangıçtaki bu tesadüfî avantajın bir sonucu olarak, gruplar arasında kaynakların ve gücün dengesiz olarak dağıtılması belirginleşir. Şimdi merkez olarak yerleşmiş üstün grup, mevcut tabakalaşma sitemini daimi kılacak ve kurumsallaştıracak politikaları benimseyerek bu avantajını sabitlemeye ve sürdürmeye çalışır. Nihai olarak, toplumsal rollerin paylaşımını düzenlemeye çalışır. Böylece yüksek statüsü olan görevleri kendi üyelerine tahsis etmeye çalışır. Bu doğrultuda, dezavantajlı grubun üyelerinin bu görevlere gelmesini engellemeye yönelik bir eğilim ortaya çıkar. Bu tabakalaşma eğilimi kültürel iş bölümüne yol açar. Kültürel iş bölümü, sosyal yapıdaki önemli görevlere belirgin kültürel farklılıkları temel alarak atamalar yapılması anlamına gelir.³³ Kültürel iş bölümü, Bengalliler arasında grup dayanışmasına yol açan temel unsurdur. 1949 yılında Pakistan bürokrasisinde Bengallilere ayrılan kota % 40'tı, Pencaplılara ayrılan kota ise % 23'tü. 1964 yılına gelindiğinde ise 17 üst düzey kamu görevlisinden sadece ikisi Bengalliydi. Pakistan ordusunda durum daha da vahimdi. 58 generalden sadece biri Bengalliydi.³⁴ Bu dönemde Bengal halkının çoğunluğu düşük statülü işlerde veya tarım sektöründe istihdam edilmiştir. Pakistan'da sadece mesleki düzeyde değil bölgesel ekonomik kalkınma bağlamında da bir kültürel iş bölümü yapıldığı ifade edilebilir. Doğu Pakistan'ın çevre statüsüne düşürüldüğü bu sömürü ilişkisinde, merkez olarak Batı Pakistan'ın ekonomik gelişimi için gerekli olan kaynaklar çevreden sağlanmıştır.

Hint alt kıtasının taksimi sonrasında Doğu Pakistan'da ekonomiye hâkim olan Hindu tüccar ve toprak sahipleri Hindistan'a göç etti. Onların yerlerini ise, Hindistan'dan gelen muhacirler ve Doğu Pakistan'a gelen Bengalli olmayan iş

³³ Hechter, 1975, ss. 39-40.

³⁴ Jaffrelot, 2002, s. 19.

adamları doldurdu. Doğu Pakistan'ın sömürülmesi bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren baş gösterdi. Batı Pakistan, her yıl doğudan yaklaşık 300 milyon doları merkeze aktarıyordu. Pakistan'ın en önemli ihraç ürünü, Doğu Pakistan'da yetiştirilen hint keneviriydi. Bu ihracattan elde edilen gelirler Batı Pakistan'da sermaye gerektiren işlerde ve özel tüketim için kullanıldı. Merkezi hükümetin Doğu Pakistan'a yönelik ayrımcılığını belirgin hale getiren olay ise, 1948-1951 yılları arasında kalkınma için ayrılan 130 milyon doların bölgeler arasında paylaşımına ilişkindir. Doğu Pakistan'a söz konusu fonun sadece % 22'si ayrılmıştır. 1948-1969 yılları arasında Doğu Pakistan'dan Batı'ya aktarılan para 2,6 milyar dolar olmuştur.³⁵ Kısaca, Batı Pakistan ekonomisi için Doğu Pakistan önemli bir yatırım alanı ve gelir kaynağıydı. Doğu Pakistan ekonomisi, merkezin tutsağı ve iç sömürgesi haline gelmişti.

Bengalliler, merkezin ekonomik sömürüsüne maruz kalmıştır. Doğu Pakistan'da ihraç ürünlerinden elde edilen gelirler Batı Pakistan'ın kalkınmasını finanse etmek için kullanılmıştır. 1959 ve 1970 yılları arasında, merkezde kişi başına düşen milli gelir % 42 artarken çevrede bu oran % 17'de kalmıştır.³⁶ *Awami League*'in Bengalliler arasında oldukça fazla destek bulmasının temelinde Bengallilerin, merkezin ekonomik ve siyasi sömürüsüne olan tepkilerini dile getirmesi yatmaktadır. Mucibur Rahman'ın Altı Nokta Programı'na bakıldığında bu durum açıkça görülebilir:³⁷

1) Parlamentar nitelikli ve vatandaşlık haklarına dayalı federal bir yönetim sistemi kurulmalı. 2) Federal hükümet yalnızca savunma ve dışişleri konusunda ortak hareket etmeli. Diğer bütün konular federe devletçe ele alınmalı. 3) a) Ülkenin iki bölümü için iki ayrı, fakat çevrilebilir para birimi söz konusu olmalı; ya da b) bütün ülke için tek bir para birimi olmalı. Bu konuda Doğu'dan Batı Pakistan'a sermaye kaçışını önlemek üzere etkili anayasal önlemler alınmalı. 4) Vergilendirme ve gelirin toplanması yetkisi merkezde değil, federe birimlerde olmalı. 5) Ülkenin iki bölümü için ayrı döviz geliri besafları, iki bölgenin ayrı yönetimlerinin kontrolü altında olmalı. 6) Doğu Pakistan için bir milis gücü ya da paramiliter güç oluşturulmalı.

Mujibur Rahman'ın Altı Nokta Programı olarak bilinen talepleri çevre ile merkezin arasındaki dengesiz kalkınmaya olan tepkiyi ifade etmektedir.³⁸ Bu

³⁵ Ali, 2008, ss. 80-81.

³⁶ Jaffrelot, 2002, s. 20; Crompton, 2007, s. 65.

³⁷ Ali, 2008, s. 81.

³⁸ Pakistan Ekonomik Planlama Komisyonu, Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Programı hazırlık aşamasında Doğu ve Batı Pakistan için ayrı ayrı paneller düzenlemiştir. Söz konusu panellerde

taleplere bakıldığında merkez ile çevre arasındaki sömürü ilişkisi ortaya çıkmaktadır. Altı Nokta Programı'nın özünü ekonomiye ilişkin talepler oluşturmaktadır. Bunların dışında, 1965 Pakistan-Hindistan Savaşı'nda, merkezin çevreyi adeta kendi başının çaresine bırakması da bu programdaki talepler arasında kendine yer bulmuştur. Bengallilerin kendilerine ait bir savunma yapılanması talebi bu gerçeği yansıtmaktadır.

Hechter'e göre, kültürel iş bölümünün mevcudiyeti her bir kültürel grupta belirgin bir etnik kimliğin oluşmasına katkıda bulunur. Aktörler kendilerini ve diğerlerini her bir grubun gerçekleştirilmesi beklenen görevlerine göre kategorize etmeye başlar. Bu kategorileştirme sürecinde aktörler, her bir grubu karakterize eden belirgin yaşam tarzları, dilleri ve dini pratikleri gibi gözlenebilir işaretlerden faydalanırlar.³⁹ Bu bağlamda Doğu Pakistan'ı ele aldığımızda Bengallilerin ötekileştirilmesinin arka planını açıklayabiliriz.

Pakistan Hükümeti bağımsızlığın ilk yıllarında Bengal milliyetçiliğini somutlaştıracak bir hamlede bulundu. Bengalliler nüfusun çoğunluğunu oluşturmalarına rağmen resmi dil Urduca olarak belirlendi. Bengal halkı bu duruma protestolar ile cevap verdi. Merkez, bu gösterileri şiddetle bastırdı ve birkaç kişinin ölümüne sebep oldu. Bu olay, sonraki yıllarda Bengal milliyetçileri tarafından her yıl anılmaya başlandı. Pakistan Hükümeti, Bengallilerin dil konusundaki talepleriyle uzlaşmak yerine baskıyla bu sorunu halletmeye çalıştı. 1954 yılındaki eyalet seçimleri, şaşkıncı olmayan bir şekilde Müslüman Birliği partisinin ağır yenilgisiyle sonuçlandı. Bu sonuçtan sonra Merkez, Bengal dilinin Urdu dili gibi bir resmi dil olmasını kabul etmek zorunda kalmıştır.⁴⁰

Urdu dili söz konusu dönemde nüfusun yüzde dördü civarında yani çok küçük bir azınlığın ana diliydi. Ama Pakistan kimliğinin kurucu unsurlarından biri olarak algılanmaktaydı. Hint Müslümanları için Urdu dili, İslam'ın dili anlamına gelmektedir. Bengallilerin bu dili kullanmak yerine etnik dillerini kullanmak istemeleri, Batı Pakistan'da öncelikle İslam'a sonra da İslam ile eş anlamlı olarak gördükleri Pakistan'a yönelik bir sadakatsizlik olarak algılandı. Pakistan kimliğinin kurucu unsurları arasında gösterilen ortak bir tarih, kültür, din, yaşama şekli ve hatta dil gibi faktörler göz önüne alındığında Bengalliler, Batı Pakistan'daki Müslüman Pencaplılar veya Peştunlardan daha çok

bölgeler arasında dengesiz bir ekonomik gelişmenin var olduğu kabul edilirken Doğu Pakistanlı delegeler bu durumunun sürdürülmesine itiraz etmişlerdir. Bakınız, Wynbrandt, 2009, s. 198.

³⁹ Hechter, 1975, s. 40.

⁴⁰ Jaffrelot, 2002, s. 18; Callard, Keith, "The Political Stability of Pakistan", *Pacific Affairs*, 29 (1), 1956. s. 13-14.

Hindistan'ın Batı Bengal ve Bihar bölgesindeki insanlarla ortak niteliklere sahiptir. Bengalliler ve Batı Pakistan'daki Müslümanların paylaştığı tek ortak nitelik Müslümanlıktır.⁴¹ Bu hususta bile aralarında belirgin ayırt edici farklılıklar vardı. Bu algının en bariz olduğu yer, Doğu Pakistan'da yaşayan ve Urdu dilini konuşan muhacirler arasındaydı. Hindistan'ın Batı Bengal ve Bihar bölgelerinden 1947'den sonra göç eden bu muhacir topluluk, kendi inançlarının "gerçek" İslam olduğunu, Bengallilerin dininin ise, Hindu ve Budist ritüelleriyle karışık bozulduğunu savundular. Hindu ve Budist dinleri, Pakistan'ın ötekisi olan Hindistan'ın dinleri arasında olması, Bengallilerin Müslümanlığının kabul edilmesinde bir engel teşkil etti. Pakistan'ın kimliğinin temelini İslam oluşturduğu için, Bengallilerin Pakistanlılığına kuşku ile yaklaşılmaktaydı.⁴² 1971 yılında, Bengalliler bağımsızlıklarını elde ettiklerinde, Batı Pakistanlılar Bengallileri İslam'a ve Pakistan'a ihanet etmekle suçladılar. Cohen'e göre, Batı Pakistanlılar Bengallilerin bağımsızlığını açıklarken bunun Pakistan'ın siyasi bir başarısızlığı olmadığını, çünkü Bengallilerin gerçekten Müslüman olmadığı argümanına dayandırdılar. Böylece, Pakistan'ın Hint alt kıtasındaki Müslümanlar için kurulmuş bir devlet olduğu söylemi ayakta tutulmaya çalışıldı.⁴³

Hechter'e göre, çevredeki grup içinde etnik dayanışma ortaya çıkarsa bu durum siyasi mobilizasyona ortam hazırlar. Böylece siyasi bütünleşme yaratan etnik değişim, çevredeki grubun talepleri karşılancaya kadar yani kültürel iş bölümü ortadan kalkıncaya kadar bu mobilizasyonu devam ettirir. Hechter'e göre, bu çerçeveye içine oturtulduğunda, sanayi toplumlarında etnik temelli siyasi taleplerin sık sık tekrarlanması nedenini görmek kolaydır.⁴⁴

Marksist siyasi mobilizasyon görüşünde, grup dayanışmasının ortaya çıkması için iki önemli koşulun gerekliliğine işaret edilir. İlk koşul, bireyler arasında ciddi ekonomik eşitsizlikler olmalıdır. Öyle ki, bireyler bu eşitsizliği kolektif baskının bir örüntüsü olarak görmelidir. Ancak, kolektif dayanışmanın gelişimi için bireylerin ekonomik eşitsizlik algılarının toplamı tek başına yeterli değildir. Grup içinde bu eşitsizlik algısına toplumsal farkındalığın eşlik etmesi ve bu durumun haksız ve gayrimeşru olarak tanımlanması gerekir. Eğer yeterliyse aşırı baskıya uğramak da tek başına toplumsal sisteme yönelik rastgele şiddet eylemlerine dönüşebilir. Tarihteki köylü ayaklanmaları bu türdendir. Ancak bu

⁴¹ Rangachari, T.C.A., "Pakistan and the Dilemma of Democracy", Edited by Ravi Kalia, *Pakistan: From Rhetoric of Democracy to the Rise of Militancy*, New Delhi: Routledge, s. 113.

⁴² Shaikh, Farzana, *Making Sense of Pakistan*, New York: Columbia University Press, 2009, ss. 52-53.

⁴³ Cohen, 2004, s. 169.

⁴⁴ Hechter, 1975, s. 41.

ayaklanmalar grup bilincinin ortaya çıkmasının bir sonucu değildir. Bunun sonucu olarak da örgütsel yapılanma ve amaçtan yoksun olduğu için sonuç üretecek bir aşamaya varamaz. Kolektif dayanışmanın ortaya çıkması için hayati önemi olan ikinci koşul, baskı altındaki grup üyeleri arasında yeterli bir iletişimin olmasıdır. Kültürel gruplar arasında iletişim genellikle komşuluk ilişkileri, çalışma yerleri, eğlence, dinlenme kulüpleri ve pek çok kişinin gönüllü olarak katıldığı dernekler gibi toplumsal kurumlar içinde gerçekleşir. Bu yerler, kendisinin etnik azınlık olduğu hissini paylaşan grup üyeleri ile sınırlı olan ve grup içinde haberleşmenin en fazla olduğu yerlerdir. Çünkü çevrede sadece iş yerlerinde değil insanların yaşadığı muhitlerde de bir dışlayıcılık vardır. Yerleşimsel ve mesleki dışlayıcılığın birbiri ile bağlantılı olması, söz konusu gruba sınıf dayanışması yerine etnik bir dayanışmanın gelişmesine ortam hazırlar.⁴⁵

Bengalliler arasında bir grup dayanışmasının oluşmasını kolaylaştıran esas unsur, Doğu Pakistan ile Batı Pakistan arasındaki coğrafi kopukluktur. Doğu ve Batı Pakistan toprakları arasında Hindistan devleti yer almaktadır. Bu uzaklığın yanı sıra Doğu Pakistan'da Bengallilerin nüfusun çoğunluğunu oluşturması da grup dayanışması yerine etnik dayanışmanın oluşmasına katkıda bulunmuştur. Bu koşullar altında merkezin uyguladığı kültürel iş bölümü politikası sonucunda, çevrede Bengal ulusal kimliğinin grup dayanışmasından ulusal birlik duygusuna doğru evrilmesinin kaçınılmaz bir son haline geldiği iddia edilebilir. Bunlara ek olarak 1960'lı yıllarda yaşanan siyasi gelişmeler de Bengalliler arasında etkileşimin artmasına ve aidiyet duygusunun pekiştirilmesine katkıda bulunmuştur.

1960'lı yıllarda Bengallilerin Pakistan kimliğine yabancılaşmasına sebep olan iki önemli olay gerçekleşmiştir: Bunlardan birincisi, 1965 yılında Hindistan ve Pakistan arasında Keşmir sorunu yüzünden çıkan bir diğer savaşta yaşandı. Merkez, savaşın 17. gününde askeri ve ekonomik bağlamda Doğu Pakistan'ın kendi başının çaresine bakmasını istedi. Askeri açıdan görece üstün Hindistan ordusu karşısında Bengallilerin kendilerini koruması için, bir piyade bölüğü, bir tank alayı ve Kore Savaşı'ndan kalma bir uçak filosu ayrılmıştı. Bu savaşın Bengalliler açısından üç önemli yansıması oldu: İlk olarak, savaş sırasında kendi başlarına bırakılmaları, güvenliklerini sağlamak için kendilerinin bir şeyler yapmasının gerektiğini anlamalarıdır. Bu gerekçe ile bağımsız bir savunma gücü için merkezi hükümetten talepte bulundular. İkinci olarak, 1965 Savaşı'nda

⁴⁵ Hechter, 1975, s. 43; Karl Marx, *Louis Bonaparte'nin 18 Brumaire'si* (Beşinci Baskı), çeviren Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 2012, ss. 122-128.

Pakistan ordusunun güçlü olduğu algısı zayıfladı. Bengalli aktivistler bölgesel otonomi için talepte bulunmaya başladılar. Son olarak, savaşın ekonomik maliyeti ve ordunun ihtiyaçlarının finansmanı için kaynakların orduya tahsis edilmesi bölgeler arasındaki ekonomik eşitsizlikleri daha da belirgin hale getirdi.⁴⁶

Bengallilerin Pakistan kimliğine yabancılaşmasına ve bir grup aidiyeti hissini güçlenmesine yol açan ikinci önemli olay ise meşhur Agartala Komplosu davasıdır. Mucibur Rahman, 1966 yılı Mayıs'ında gözaltına alınmıştı. Rahman, 1968 yılı Ocak ayında Doğu Pakistan'ın Hindistan yardımı ile bağımsızlık elde etmesine yol açmakla suçlandı. Söz konusu komplo suçlamasına ilişkin olarak üçü üst düzey Bengalli bürokrat dâhil 35 kişi tutuklandı. Söz konusu kişilerin Agartala'da Hindistan Ordusu yetkilileri ile görüştüğü iddiası nedeniyle bu olaya Agartala Komplosu adı verilmiştir. 1962 yılında ve 1965 Savaşı'nda Rahman'ın Hindistanlı yetkililer ile görüşmeler yaptığı bilirse de, bu görüşmelerin Doğu Pakistan'ın bağımsızlığına yönelik ayrılıkçı bir faaliyet olduğu konusunda dış dokunur bir delil bulunamadı. General Eyüp Han da, bu ortamdan yararlanmak ve Rahman'ın Altı Nokta Programı'nda dile getirdiği talepleri gündemden düşürmek için söz konusu komplo iddialarından siyasi açıdan yararlanmak istedi. Ancak durum Eyüp Han'ın aleyhine gelişti. Bengalliler bu tutuklamalara tepki gösterdi. Tutuklular, davası için işkence gören halk kahramanlarına dönüştü. Yargılamanın halka açık olarak yapılması, Mucibur Rahman'ın siyasi argümanlarını yayması için uygun bir ortam yarattı. Yargılamanın beceriksizliği söz konusu komplonun Pakistan yerine aslında Bengalli özerklik yanlılarına yönelik olduğu algısına yol açtı. Tutuklulardan birinin gözaltında öldürülmesi geniş çaplı halk protestolarına neden oldu. Eyüp Han rejimi, davayı geri çekti ve Mucibur Rahman'ı serbest bırakmak zorunda kaldı. Rahman'ın tam özerklik talebi yine göz ardı edildi⁴⁷ ama söz konusu gelişmeler Bengalliler arasında kendilerinin ayrı bir ulus olduğu inancını pekiştirdi ve ulusal bilincin artmasına katkıda bulundu.

Sonuç

Post-kolonyal devletlerde, bölgeler arasında ekonomik kalkınma bağlamında belirgin bir dengesizlik vardır. Bu dengesizlik kolonyal dönemde de

⁴⁶ Talbot, 1998, s. 189; G. W. Choudhury, *The Last Days of United Pakistan*, London: C. Hurst & Company, 1974.

⁴⁷ Talbot, 1998, ss. 189-190.

mevcuttu. Ama kolonyal devletlerde bağımsızlığa giden süreçte halkı yönlendiren liderler bu ekonomik geriliği ortadan kaldırmak vaadiyle halkı bağımsızlık yolunda mobilize ederler. Hedefe ulaştıklarında ise çoğunlukla eski sömürü sistemine benzer bir yapı kurarlar, hatta bu yapıyı daha da geliştirirler.⁴⁸ Bengalliler İngiliz kolonyal yönetiminin sömürü politikalarına Müslüman kimliğine sarılarak çare aramaya çalışmış ve 1947'de Pakistan devletinin bir parçası olmayı kabul etmiştir. 1947 sonrası dönemde ise, Bengal merkezin yani Batı Pakistan'ın iç sömürgeci haline geldi. Bengalliler, Pakistan'ın 1950'li ve 1960'lardaki ulusal kalkınmasından dışlanmasının neticesinde⁴⁹ bu kez de Bengal etnik kimliğini bir kurtuluş çaresi olarak gördüler. Bu bağlamda Doğu Pakistan halkı kökeni geçmişe dayanan bir Bengal ulusunu canlandırmaktan ziyade, 1947-1971 arası dönemde kendilerinin merkezden ayırt edici etnik ve kültürel özellikleri temelinde Bengal ulusal kimliğini inşa etmişlerdir. Bu süreci kolaylaştıran gelişmeler ise merkezin yani Pakistan federal yönetimlerinin uyguladığı -Hechter'in kültürel iş bölümü olarak adlandırdığı- politikalar olmuştur.

Hechter'in kuramsal modelinden yararlanan bu çalışmanın vardığı sonuca göre, merkez ve çevre arasındaki sömürü ilişkisinin kurumsallaşması ve bu yapının da zor kullanarak devam ettirilmeye çalışılması çevredeki kültürel grupta ulusal bilincin oluşmasına istemeden katkıda bulunmuştur. Batı Pakistanlı elitlerin Doğu Pakistan'ı bir iç sömürge gibi yönetmesi çevrede tepkiye yol açmıştır. Pakistan'da ordunun nüfuzunun 1956 ve 1970 yılları arasında giderek artması ile Bengalli elitlerin dengesiz ekonomik kalkınmaya yönelik itirazları, evrensel oy kullanma hakkına dayalı serbest seçimlerin yapılması ve böylece kaynakların dağıtılmasında söz sahibi olma talepleri arasında doğrudan bir bağlantı olduğu iddia edilebilir. Merkezdeki büyük toprak sahipleri, Pencaplı elitler ve Pakistan bürokrasisi Bengallilerin ülkeyi yönetmesi ile ekonomik çıkarlarının büyük bir darbe alacağı farkındaydı. Bu nedenle Bengallilerin seslerini kesmeleri için Pakistan ordusunun ülkeyi yönetmesine müsaade etmişlerdir. 1959 yılında yapılması planlanan ulusal seçimlerden önce 1958 yılında Eyüp Han'ın darbe yapması ve seçimlerin iptal edilmesi bu duruma güzel bir örnektir. Eyüp Han döneminde herkesin eşit oy kullanma hakkına sahip olduğu bir ulusal seçim yapılmamıştır. Bengalli elitler merkez ve çevre arasında kaynakların dengesiz dağılımı olduğunu Mucibur Rahman'ın Altı Noktası'nda belirtildiği gibi sürekli dile getirmişlerdir. Bengalli elitler olası bir genel seçimde

⁴⁸ Frantz Fanon, *Yeryüzünün Lanetlileri*, İstanbul: Versus Kitap, 2014, s. 170.

⁴⁹ Riedel, 2014, s.79.

ülkeyi yönetecek oy potansiyeline sahip olduklarına inandıkları için seçimlerin yapılmamasını da kendilerine karşı bir uygulama olarak algılamışlardır. Meclislere söz konusu çıkar çatışmalarının uzlaştırılması için hiç bir şans verilmemesi Pakistan siyasetinde ordunun nüfuzunu giderek artırmıştır. Doğu Pakistan'ın rıza yerine sadece kaba kuvvet ile yönetilmek istenmesi ise Bengallilerin "biz" duygusunu pekiştirmiş ve farklı bir etnik ve kültüre sahip oldukları için baskı altına alındıkları söylemini doğrulamıştır. Sonuç olarak makalede kısaca özetlenen bu dönemde merkez ve çevre arasında karşılıklı kurucu bir şekilde gelişen etkileşim Doğu Pakistanlı Müslümanları Bangladeş devletinin Bengal ulusuna dönüştürmüştür.

Kaynaklar

Ali, Chaudhri Muhammad. *The Emergence of Pakistan* (Third Press), New York: Columbia University Press, 1979.

Ali, Tark. *Düello: Amerikan Gücünün Uçuş Rotasındaki Pakistan*, Çeviren: Murat Uyrkulak ve Aslı Ilgın Kopuz, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008.

Armaoğlu, Fahir. *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1995*, İstanbul: Alkım Yayınevi, 2009.

Balandier, Georges. *The Sociology of Black Africa: Social Dynamics in Central Africa*, çeviren Douglas Garman, London: Andre Deutsch, 1970.

Callard, Keith. "The Political Stability of Pakistan", *Pacific Affairs*, 29 (1), 1956. ss. 5-20.

Chengappa, Bidanda M. "Pakistan: The Role of Religion in Political Evolution", *Strategic Analysis*, 24 (12), 2001, ss. 2155- 2177.

Choudhury, G. W. *The Last Days of United Pakistan*, London: C. Hurst & Company, 1974.

Cohen, Stephen Philip. *The Idea of Pakistan*, Washington, D.C.: Brookings Institution Press, 2004.

Crompton, Samuel Willard. *Pakistan*, New York: Chelsea House, 2007.

Çevik, Salim. *Pakistan Siyasetini Anlama Kılavuzu*, Ankara: SETA Yayınları, 2013.

Fanon, Frantz. *Yeryüzünün Lanetlileri*, İstanbul: Versus Kitap, 2014.

Gellner, Ernest. *Thought and Change*, Chicago: The University of Chicago Press, 1965.

Haqqani, Hussain. "History Repeats itself in Pakistan", *Journal of Democracy*, 17 (4), October 2006, ss. 110-124.

Hechter, Michael. *Internal Colonialism, the Celtic Fringe in British National Development 1536-1966*, Los Angeles: University of California Press, 1975.

Jaffrelot, Christophe. "Introduction: Nationalism Without a Nation: Pakistan Searching for its Identity", Edited by Christophe Jaffrelot, *Pakistan: Nationalism without a Nation?*, London: Zed Books, 2002, ss. 7-48.

Jan, Farah. "Pakistan: A struggling Nation-State", *Democracy and Security*, 6 (3), 2010, ss. 237-255.

Jones, Qwen Benneth. *Pakistan: Eye of the Storm*, New Haven: Yale University Press, 2002.

Malik, İftikhar H. "The State and Civil Society in Pakistan: From Crisis to Crisis", *Asian Survey*, 36 (7), 1996, ss. 673-690.

Marx, Karl. *Louis Bonaparte'm 18 Brumaire'i* (Beşinci Baskı), Çeviren: Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 2012.

Özkırımlı, Umut. *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış*, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015.

Pektaş, Uğur. *Uluslararası İlişkilerde Kırılğan Devlet Söylemi, Nedenleri ve Yaklaşımlar: Pakistan Örneği* (Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi, 2015.

Rangachari, T.C.A. "Pakistan and the Dilemma of Democracy", Edited by Ravi Kalia, *Pakistan: From Rhetoric of Democracy to the Rise of Militancy*, New Delhi: Routledge, ss. 105-137.

Riedel, Bruce. *Kıyametin Eşiğinde: Amerika, Hindistan ve Pakistan Sarmalı*, Çev. Arzu Birkan, İstanbul: Matbuat, 2014.

Shaikh, Farzana. *Making Sense of Pakistan*, New York: Columbia University Press, 2009.

Sisson, Richard ve Leo E. Rose. *War and Secession: Pakistan, India and the Creation of Bangladesh*, California: University of California Press, 1990.

Talbot, Ian. *Pakistan, A Modern History*, London: Hurst & Company, 1998.

Wynbrandt, James. *A Brief History of Pakistan*, New York: Facts On File, 2009.

Zaheer, Hasan. *The Separation of East Pakistan: The Rise and Realization of Bengali Muslim Nationalism*, Karachi: Oxford University Press, 1995.